

Зорица Дивац

Етнографски институт САНУ, Београд
zogica.divac@sanu.ac.yu

Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)*

Етнографија и, посебно књижевност пружају бројне примере сеоског породичног живота, који дају готово идиличну слику породичног живота нашег традиционалног, патријархалног села. Међутим, Србија 19. века била је поприште бурних политичких превирања, устаничких борби и великих друштвених промена и несигурности, сеоба, размирица, насиља, честих промена управе, напора за стварање државног апарата, успостављања судско-законодавне власти и сл. Све то је довело до тога да је „патријархалност поремећена, стари обичаји и ред уздрмани“. Тадашња власт је уредбама, саветима, законима покушавала да сузбије све оне појаве у брачним односима које излазе из оквира традиционалног патријархалног села и прете да дестабилизују породицу и сеоску заједницу.

Кључне речи: брак, породица, Србија, 19. век,
закони, уредбе, архивски извори

Етнолошка наука је велику пажњу посвећивала и посвећује традиционалној култури српског села 19. века. Детаљно се проучавала материјална култура, односно прежици те културе који губе своју употребну вредност и нестају. Сакупљена је обимна грађа о пореклу становништва, миграционим кретањима, веровањима, обредној пракси, функционисању друштвених установа, нпр. задружних породица, и слично. Па ипак, етнологија нам не пружа поуздана сазнања о животу српског села и породичним и брачним односима у 19. веку.¹

* Текст је резултат рада на пројекту: *Србија између традиционализма и модернизације – етнолошко и антрополошко проучавање културних процеса* (147020) који у целини финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

¹ Драгана Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији*, Гласник Етнографског института САНУ XLVII, Београд 1998, 65-75.

У српским изворима, казивањима, сведочењима, извештајима, етнографским белешкама о тадашњем животу, путописима с краја 18. и из 19. века наилазимо и на податке о односима унутар породице, додуше, само успут поменуте. То је и разумљиво с обзиром на то да се тада, са избијањем Првог српског устанка 1804, Србија поново појавила на историјској позорници и да се током 19. века борила за самосталност, за консолидовање српске аутономије и стварање државног апарата. Значајни догађаји, дипломатске и политичке борбе, народне вође, знамените личности закупили су пажњу оних који су бележили дешавања у тадашњој Србији, док су им живот српског сељака и односи у породици остали углавном незанимљиви.

Учени људи 19. века који су настојали да забележе живот Срба сељака, описивали су задружне породице, правне обичаје, народно лечење, често идеализујући српског сељака² а изостављајући оне појаве које би негативно одсликале тадашње село.

Сазнања о породичним приликама у периоду стварања српске државе увелико су замагљена и начином на који је третирана сеоска породица у историографској књижевности друге половине 19. века. Бројни описи сеоског живота дају готово идиличну слику породичног живота нашег традиционалног, патријархалног села. Таква улепшана слика сеоске породице 19. века одржала се умногоме и до данас.

Истраживачи српског села прве половине 19. века истичу да је то период када је тадашње друштво покушавало да се врати старим вредностима патријархалног, племенског и задружног начина живота.

Истраживачи породице – етнологи, социолози а нарочито они који се баве трансформацијама – користе приликом анализирања традиционалне породице Србије, као једно од општих места етнологије, модел традиционалне патријархалне породице. То је породица: проширена или задружна, стабилна, усмерена на очување породичне лозе и имовине. Развод брака је ретка појава, јер брак почива на дужностима према породичној групи и заснива се на принципу поштовања мужа, односно оца. Породица је везана за земљу, одржавају се међусобно тесне везе са сродницима по мушкој линији итд.

Међутим, Србија је у првој половини 19. века била поприште бурних политичких превирања, устаничких борби и великих друштвених промена и несигурности, сеоба, размирица, турског насиља, честих промена управе, што је довело до тога да је „патријархалност поремећена, стари обичаји и ред уздрмани“.³

Тихомир Ђорђевић каже за ослобођену Србију почетка 19. века, да је

² Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Посебна издања Историјског института 35, Београд 2002.

³ Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924.

имала врло мешовито становништво из најразличитијих страна Српских земаља са врло поколебаном друштвеним односима и врло лабавим моралним обавезама.⁴

И Вук Караџић је, такође, описујући Србију и живот тадашњих званичника забележио и низ случајева нарушавања прокламованог начина живота села.⁵

Објављена изворна грађа из тог периода показује да су правосудни органи били веома ангажовани на случајевима из брачне и породичне проблематике. Она нам открива упорну борбу органа управе за стабилизацију заједнице, кроз успостављање брачне и породичне сигурности. Од колике је важности било „враћање породичним вредностима“ показано је већ на Првој законодавној скупштини у ослобођеној Србији, маја 1804. године, када су донесени закони. Међу њима је, од малобројних сачуваних, други по реду параграф из породичне проблематике. Њиме се забрањује отмица девојака: „Ко отме девојку силом (као што је где где бивало, а особито у каквим бунама, кад се судови побркају) тај женик, кум, стари сват шибу да трче, а други штаповима да се кажњавају“.⁶ Пред крај прве деценије 19. века настала су и Правила војна и народна или Карађорђевог Законик⁷ који је имао за циљ да се у војсци заведе ред, али и да се искорене основне мане „да се Србима бели свет не смеје“. Међу тим Правилима, четири параграфа, (27-30), баве се брачним проблемима, и то:

- отмицом:

Кои се усуди отети девојку, таи момак да прче шибу 3 пута кроз 300 момака, девојка да се пусти, и за кога она оће нека се уда; и ово венчан безаконно не брои се за бракосочетание, куму 50 штапа, деверу 50, старом свату 50, а осталим сватовима по 30. “ (§ 27);

Свештеник који венча отету девојку, да се лиши парохие (нурие) и да више за живота нигди добити је не може, за узрок да он као законодавац преступивши, учинио повод безакони брак благословити користи ради свое. (§ 28);

- разводом:

Жена и човек законо венчани који су, распустити се не много без велика узрока и велика суда и владике (§ 29); и

- ванбрачним зачећем:

Жена или девојка која да би се случило да роди без мужа дете, то ест (копиле) ово е натурално, заповест да се изда да никака се не

⁴ Исто.

⁵ Вук Стефановић Караџић, *Описаније Србије*, Београд 1987; Исти, *Грађа за српску историју нашег времена*, Београд 1898.

⁶ Обрад Гавриловић, *Ваљевски окружни суд 1815-1865.године*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања CDLIX, Одељење друштвених наука 72, Извори српског права III, Београд 1973, 2.

⁷ Александар Соловјев, *О Карађорђевог законик*, Карађорђевог устанак – настајање нове српске државе, Велика плана 1998, 96-97.

би усудила удавити дете но слободно нека рани, или ако је веома стидно, то може однети и на пут оставити куд људи сваки час пролазе, да кои гад нађе, примиће и наћићесе и ранити. Ако би е усудила удавити, то таки и она осућуе се на смрт, без никакове даље милости, за узрок што је убила човека на свету“ (§ 30).

Нужност је натерала састављача ових закона да у одредбе које су биле кривично-војног карактера уврсти и санкционисање отмице, развода и ванбрачног зачећа. Наиме, отмице девојака и несређени брачни и породични односи бивали су повод сурових међусобних обрачуна сељана, освета, дестабилности и разбијања породица, имовинских спорења и неслоге целог села.

За време Кнежевине Србије суд је радио на основу Кнежевих прописа, али и „по разуму и по обичајима“. Кнезови, који често ни сами нису водили примерен породични живот и нису својим примером могли да утичу на породичне односе у Србији, борили су се правним прописима против развода, родоскрнављања, прељубе, чедоморства и сл. Издаване су кнежеве наредбе, претње, савети. Изради закона приступило се 1828, преко Устава из 1838, до Српског грађанског закона из 1844. године.⁸ Сви ови закони, по питању брака и породице, заснивали су се на канонском праву, тзв. Крмчији, по коме су црквени органи имали искључиву надлежност за закључење и разрешење брака.

Половином 19. века, стварањем државног апарата, завршен је процес формирања Кнежевине Србије као државе. Власт је била строго централизована и сви извештаји потребни за њено функционисање, сливали су се у одређена министарства, да би одатле свако у свом ресору припремао извештаје који су се даље достављали Државном савету, који је пак упознавао кнеза са приликама у земљи.⁹ Тако је и Попечитељство внутрени дела, како се у то време звало министарство унутрашњих послова Кнежевине Србије, примало извештаје од окружних начелстава – петнаестодневне, месечне, тромесечне, полугодишње и годишње о најважнијим догађајима у округу. Извештаји су рађени по јединственом обрасцу за целу земљу по систему одговора на питања. Мада су многи извештаји, нажалост уништени, сачувани нам дају увид у тадашњи сеоски живот. Извештаји почињу са одговором на питање *шта ради народ*, где се јавља, на пример:

„да се Народ надгледавањем своје марве, прибављањем дрва за огрев и пецивом Ракије занима“

⁸ Драган Николић, *Рад на грађанском закону у Србији 1829-1835. године*, Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика, Српска академија наука и уметности, Научни скупови LXXXI, Одељење друштвених наука 18, Београд 1996, 85-91; Слободан Панев, *Маргиналије о концепту брака у Српском грађанском законнику*, Сто педесет..., 231-241.

⁹ *Два века Првог суда у Србији*, Друштво судија Србије, Београд мај 2004; *Два века судства у Ваљево*, Друштво судија Србије, Београд мај 2004.

(из петнегодневног извештаја чачанског округа, 15. јануара 1846.)¹⁰

Затим следе одговори о здрављу, па о крађи, насиљу, пожарима, дешавањима на граници, путницима и посетиоцима, временским приликама, астрономским догађањима, „оно што се догодило и у полицију спада“, затим о стању усева, стоке, тренутној цени усева и стоке и сл.¹¹

У оквиру петнаестодневних извештаја које су окружна начелства чачанског и рудничког округа упућивала Министарству унутрашњих дела нису ретке ни дојаве које говоре о брачним размирицама: неслози у породици, малтретирању чланова породице, занемаривању деце, насиљу у породици, порођају девојке и чедоморству. Извештаји које сам прегледала за годину 1844,¹² 1845,¹³ 1846.¹⁴ и 1847.¹⁵ показују да су окружни начелници сваке године јављали о несрећним догађајима у овим окрузима. Тако се чедоморство или сумња на чедоморство у 1844. пријављује два пута, у 1845. години чак четири пута, 1846. године – само једанпут, а 1847. године – три пута. Посебно сам издвојила чедоморство, будући да је то тежак злочин на који се одлучује мајка или чак цела породица плашећи се осуде сеоске средине. У поменутој 1845. години, када је било највише чедоморстава, начелник Рудничког округа пријављује:

... Теодора удовица бивша жена умрлог Стефана Петрића из Срезоеваца, а сада слушкиња бившег Началника Окружија Рудничког Г. Вула Вукомановића у вароши Брусница 22. т.м: родила је мушког пола Дете, које је и удавила и у поток Мауковац више куће газде свог бацила, које се одма и истог дана од Комшија његови пронашло, и које је одма почем је дело то њено пронађено, и испитавана пред Срескиј Началником открила и показала, да је дете исто са напоменути Г. Вукмановићем смешаније имавшиј родила. Будући тако да је сада болестна, то се даље о произведеном убиству и порођају ни испитивати није могла, а почем јој 40 дана прође, срескиј ће је Началник даље на испит предузети, и Окружном Суду спровести.¹⁶

Ова несрећна статистика могла би да укаже на то да чедоморство није било тако ретка појава. Ипак, уобичајено је да, уколико се говори о чедоморству и зачећу ван брака, онда се увек истиче да се ради о реткој

¹⁰ *Извештаји начелства округа чачанског и рудничког за 1846. годину*, Изворник, Грађа Међуопштинског историјског архива 8, Чачак 1991, 28.

¹¹ Исто.

¹² *Периодични извештаји чачанског и рудничког начелства за 1844. годину*, Изворник 6, Чачак 1989, 29-83.

¹³ *Извештаји начелства округа чачанског и рудничког за 1846. годину*, Изворник 7, Чачак 1990, 27-79.

¹⁴ *Извештаји ...за 1846. годину*, 28-88.

¹⁵ *Извештаји начелства округа чачанског за 1847. годину*, Изворник 10, Чачак 1995, 7-35; *Извештаји начелства округа рудничког за 1847. годину*, Изворник 11, Чачак 1995, 18-43.

¹⁶ *Извештаји.....1845. година*, 56.

појави. Па и Вук Караџић говорићи о глоби, коју су Турци увели Србима за ванбрачно дете које девојка роди, одмах коментарише да је то била ретка појава. Међутим објашњавајући како је дошло до тога да Турци наплаћују тј. кажњавају девојке које роде дете, Вук наводи да су та деца обично налажена мртва.¹⁷ Налажење мртворођене деце, није очигледно тако ретка појава чим је засметала Турцима. Не знамо, међутим, да ли су турске власти хтеле да кажњавањем глобом спрече злочин или да попуне своје касе.

Знамо, пак, да су у Суд новонастале српске државе стизали извештаји кметова о греху девојака и убијању невиног плода прељубе. Преступнице су посебно строго кажњаване у првим годинама по ослобођењу. Тако је, на пример, у Српски народни суд стигла 28. октобра 1822. године достава Јеврема Обреновића о девојци Марији, кћери Михаила Поповића из Санковића, чедоубици.

После саслушања донесено је следеће решење:

... За ову преступницу Марију, која живот свог детета поштедила ние, судимо, да смртију казнена буде.

Смиљани удовици, с која је Марију на зло учинити наговарала, педест штапа да удари се.-

Стефану Гошнићу, с коим је Марија зачала, премда му је она сама повод дала, педест штапа да ударе се.

Петар Нићифоровић, пак с коим је смешаније имала и кои је по казивању Павла Осећанина и Деспота њу искао, и она зато што је удов и децу имао, за њега поћи хотела ние, у свему томе невин да остане. Суђено у Крагојевцу, 7 – и Новемвриа 1822-и года.¹⁸

Међутим, строга казна за чедоморство није утицала на преступнице. На то указује и сам Народни српски суд у два наврата, јула 1826. и јуна 1827. године, у објавама које су сачињене уз сагласност кнеза Милоша. У овим објавама се наводи да се народ упустио у „грех прељубодејанија“ и невини плод убија, а за „свете тајне брачног сојуза“ не мари, те констатује „да се блудадејанија у народу нашем србском све то више умножавају“, а поред строгих казни „и самом смрти ... не умањавају“. Због тога се у овим објавама свакој преступници обећава опроштај кривице уколико сачува и роди дете. Такође је предвиђено да окривљени мушкарац плати девојци удадбени трошак. На крају се од родитеља, кнезова, кметова и свештеника очекује да припазе када примете да је нека девојка трудна, воде бригу о њој и спрече је да убије дете.¹⁹

Не могавши да реши овај проблем драстичним казнама, суд је покушао да превентивно делује и осигура да се цела породица и сеоске старешине потруде да трудна девојка роди дете. Осуда и презир сеоске средине према девојкама-мајкама била је, међутим, тежа казна од судске, па

¹⁷ В. Караџић, *Описаније...*, 12.

¹⁸ О. Гавриловић, *н. д.*, 236-7.

¹⁹ Т. Ђорђевић, *н. д.*, 199.

су девојке ипак покушавале да сакрију трудноћу и да се реше нежељеног детета. Родитељи су се, упркос казни која их је очекивала, понашали у складу са општеприхваћеним ставом – да је за девојку најгоре да роди дете. Из испита-саслушања девојака на суду види се да су родитељи трудну ћерку терали из куће, јер их је осрамотила и укаљала им част. Наговарали су је, чак и наредили да крије трудноћу и помагали јој да убије дете, или пак нису приметили да је трудна све док није извршила чедоморство, а онда су јој помогли да сакрије доказе. Убрзо је власт схватила да строгим казнама не може да реши овај проблем, па је покушала да блажим казнама умири, односно залечи проблем и створи услове за настанак и наставак породичног живота. Као пример послужиће пресуда за убиство детета, донета у Крагујевцу августа 1831. године:

Славни Судае Нахије Ваљевске. Приложено овде решеније над Маријом, пасторком Стојана Стефановића из Црвене Јабуре Н. Ваше, Вама, пошиљући, препоручујемо да, поменуто решеније по преиначенију Њиве Светлости учињеном, извршите. Сирјеч Марији 50 камџија, а њеном прељубчнинуцу Маринку 50 штапа ударити и настојте, да Маринко, ако се до сад оженио није, Марију себи за жену узме.- Суд Народни Србски. У Крагујевцу, 27. Августа 1831.²⁰

Такође, преиначење пресуде за убиство ванбрачног детета, од 6. маја 1839. у Крагујевцу :

да отац Пеладин који је удављено Пеладиом дете распарчати и свињама бацити заповедио, а тим гнусно и безчовечно дело учинио, 5 месеци, а Милици, мати Пеладина, која је ћерку своју наговорила да породивши дете ногом му за врат стане и тако га удави и тиме учињеног зверство главни узрок била, 6 месеци; а Пеладија ћерка поменута која је наговору поменутој матере следовала и дете своје начином, матером јој препорученим умртвила, 3 месеца дана ...; а притом првом (оцу) свака 2 месеца по 25 штапа, другој пак сирјеч Милици 25 камџија, а трећој тј. Пеладији 25 камџија с почетка робије а толико на свршетку ове да јој се ударе ... момак пак Ђурица Васиљевић ... да му се издржаниј од 1 месеца арест у кривицу припише а потом 25 штапа ударе му се и слободно отпусти.

Апелациони суд је поштрио казну мајци и преиначио казне оцу, девојци и момку, али је додао и коментаре на њихова дела:

да Милица мати Пеладина уместо 6 месеца годину дана робија, а притом на свршетку свака 3 месеца по 25 камџија да јој се ударе потоне што је она зрелија и паметнија будући, ћерку своју, ако би наумила била, од злочинства тог одвратити, а не и сама на то наговарати дужна била; Паладија за учињено грозно злочинство такође једну годину дана робије но само по двапут да јој се по 25 камџија ударе ... Што се пак тиче Пеладиног оца Стевана кои из глупости и сујеверног побуђенија за одвратити предстојећу, као што је он мислио, обштој срећи, штету, заповедио да се ...

²⁰ О. Гавриловић, *н. д.*, 260.

безчовечно ихристианском закону противно дело учинио ... за сада само 25 штапа ударе а потом слободан се отпусти ... Напоследку ... Ђурица који је ... исту обременио; будући он у злочинству том Пеладином и Миличином не само да није учествовао но није ни знао да је трудна, а прељубочинство му се у кривицу не може приписати потом што је то са вољом обадију страна било, и што ју је мислио узети, и на послетку што је и сад узети мисли; нашла га је Апеллација сасвим невина и потом преиначила је пресуду окружног суда тиме, да се он без сваке даље казне слободан отпусти.²¹

Рођење детета изван брака и убијање таквог детета задавало је велики проблем властима. Познато је какав је однос традиционалне сеоске средине према ванбрачним везама и рађању детета изван брака. Рођење ванбрачног детета сматрало се за срамоту и проклетство – не само детета и мајке, већ и целе породице, а то проклетство се преносило и на потомке. Девојка која је згрешила, дете рођено из те везе и цела породица били су обележени срамотом и проклетством. Зато су девојке углавном покушавале, више или мање успешно, да своју трудноћу сакрију од околине, па и од најближих укућана. И девојка и родитељи су покушавали да реше новонасталу ситуацију тако да се углед девојке и породице не окрњи. Неретко, у безизлазној ситуацији, трудне девојке су се убијале или су убијале своје новорођенче. Дешавало се, међутим, да се девојка којој се суди због чедоморства уда током судског процеса. О таквом случају се говори у Изводу из испита девојке Иване, из септембра 1839. године:

Питање 10-то - Када си се удата ти, Ивана, за тога човека Митра? и је ли он знао да си ти дете побацила кад те је узимао?

Одговор 10-ти. Ја сам се за њега удала, сад летос о Троице, и он је знао врло добро како сам ја, чуо је у селу, јербо је моја мати оно јутро када је видла да сам ја побацила дете, и кмету казала случај, шта је и како је, а после је дознало и сво село.²²

Девојке које нису сакриле трудноћу, па на њих родитељи и кмет пазе да не предузму нешто против плода, ипак су у могућности да се удају. У архивским списима налазе се молбе којима родитељи обавештавају власти да имају просца за ћерку и траже дозволу да је венчају пре порођаја. Удаја ових девојака, које су се огрешиле о правила предбрачног понашања, свакако је повезана са тежњом сеоске заједнице да сви сељани буду брачно и породично везани, као и са жељом за потомством и страхом од нероткиња. Село њеном удајом решава проблем невенчане мајке, која је опасност за друге брачне заједнице и могући извор новог проблема. Девојка је способна за рађање, а та особина се веома цени. Затим, она добија и средства за „удабину“ (око 200 гроша), а то није занемарљив мираз у средини исцрпљеној устанцима и бунама.

²¹ Исто, 292.

²² Исто, 296-297.

Правни прописи и Српски грађански законик из 1844. године, у регулисању брачних односа, у великој мери одражавају тадашње схатање брака и положаја жене, а ослањају се на црквено право. Полазећи од тога да одржавање и развој друштва почива на јакој држави и религији, породици и браку творци Српског грађанског законика посветили су значајан број параграфа брачним правилима: „Не само вредносно-теоријски значај него и број параграфа видљиво изражавају велику пажњу кодификатора према установи брака. Наиме, од 950 параграфа СГЗ, о браку се говори од 60. до 111 (глава II – О правима и дужностима супружника) и од 759. до 788 (глава XXVIII - О уговорима брачним). Дакле сваки једанаести параграф СГЗ посвећен је установи брака“.²³

Власти су покушавале да заштите брак, сузбију ванбрачне везе и породичне свађе, тако што су се трудиле да смање или онемогуће, тј. држе под контролом, ситуације које су биле извор честих сукоба и могућих несугласица. Власти су решиле да делују превентивно и, на пример, укину сеоске забаве, свесно утичући на мењање обичаја. Наиме, показало се да се на прелима и селима, која су организована у вечерњим сатима, понекад и изван куће, често дешавају свађу и расправе због девојака, туче, опијања, крађе, отимања девојака, па чак и убиства.

Да би се такви „штетни и несрећни догађаји“ избегли, прописане су 1841. године уредбе о прелима и селима. Овим уредбама се одређује ко, како и где сме да иде на прела.

БЕОГРАД, 18. септембра 1841. године.

Доставља Совјета — Књазу Михаилу спремљеног пројекта Уредбе о прелима и селима.

Књазу

Н-о 645

Пројект Уредбе о прелима и селима

Будући да се на ноћним прелима и селима, на којима се младеж обојега пола сабира: благи обичаји кваре и у следству тога иста младеж, особито мушке стране, начином узбуђени и раздражени страстиј, на раздор, свађу, бој, а и на убиство, као што су жалостни примери већ показали, види: то смо да би се такви и подобни штетни и несрећни догађаји и с те стране у напредак предупредили прописали:

1. Женска лица могу се унапредак на прела скупљати; но и та да бивају у добрим кућама на очима разумни домаћица и домаћина, а не као што се то по неким местима било уобичаило, на равни, удаљено од куће.

2. Младићима се строго забрањује на ноћна прела и седишта ићи и на њима се с младежи женскога пола дружити и забављати.

И 3. Налаже се свима родитељима да они ову са законом силом прописану забрану своим синовима, који се већ у зрелим годинама налазе, озбиљно обзнањују и да им својски у памет

²³ С. Панов, *н. д.*, 232.

усељавају штетна и зла следства, која за њи у случају преступљења те забране произићи могу.

4. Свако мушко лице, које се по објављеној овој Уредби на ноћном прелу или на обичној седељки буде нашло, првиј ће се пут на надлежном примирителном или кметовском суду с затвором од три дана или с десет удараца штапова казнити, а други пут и даље послаће се као кривац на већем степену, прописаним путем окружном суду на већу и оштрију казн.

Совјет, 390. Д. А. Б.²⁴

Власти су покушавале да очувају „благе обичаје“ и да негују слогу и добре односе између сеоских породица и унутар саме породице, брака. Међутим, иако је брак света тајна и уговор, он није по црквеним законима нераскидив, па су побројани случајеви у којима је дозвољен раскид брачне заједнице. По православном канону, брак се разводи уколико је прељуба доказана, уколико се ради о глави супружника, уколико се од хришћанског закона одступи и у случају злонамерног одсуства.

Сходно овим законским прописима за раставу брака, и тужбе које су муж или жена подносили суду садржале су следеће разлоге: оптужба за блуд, физичко злостављање, напуштање брака и покушај убиства.²⁵

Навешћу два случаја из Шапца – у првом растављен брак због неверства:

Из рапорта Славног Магистрата ког смо примили 13. фебруарија (1838), известили смо се dostatочно о блудству и незаконитом поступку Николије и Јована, девера њеног, кои су блудно живећи и дете родили; а тако и за Стефана који је из незнања са пшоменутом Николијом у брак ступио ... Ми разсужденијем Архијерејским и уставом закона нашег; коначно растависмо Стефана са Николијом од брачне свезе ...²⁶

а у другом је напуштање брака разлог за развод:

Усуђујемо се јавити Јего Сијателству за жену Босиљку супругу Јована Синоцића, која се венчала са више поменутих Јованом прошастог лета (1823) о Вазнесенију и Једа(не)ст пута бегала од свога мужа, и ми смо је саветовали и тукли. А она никако неће књему ...

Ово писмо о жени која је једанаест пута бегала од мужа, упућено кнезу Милошу, изазвало је гнев Јеврема Обреновића, а судије су оштро прекорене зато што суд није праведно судио и раставио брак, будући да је утврђено да

Босиљка била није поћи за Јована ... Кое је и 11. пута од њега бегалући засведочила.

И даље:

²⁴ О. Гавриловић, *н. д.*, 150-151.

²⁵ Марко Младеновић, *Развод брака и узроци за развод брака*, Београд 1974, 302-323.

²⁶ О. Гавриловић, *н. д.*, 117.

Доиста се начудити нисам могао како ви, ... нисте могли, или право рећи нисте хтели истину дознати и правилно судит...Ово двоје распуштају се. Вама пак препоручујем да се у будушће острожњиј покажете.²⁷

Присилјавање младића или девојке на брак није, очигледно, било реткост. Учесталост тзв. присилних бракова приморала је власти да реагују и издају саопштење Ваљевског окружног суда капетанима округа од 26. новембра 1834. године. Саопштење почиње констатацијом:

Будући да се сада многи раздори, кавге, разведенија брака и доста пута и сама убијства између супружника произилазила отуда, што су девојка или момак, или родитељима, или родбином, а понегде и самим судом принуђени бивали преко воље поћи ...

да би

За добро нашао и решио, да се обичај преко воље једну или другу страну натеривали да за једно лице пође или оно лице узме које неће, укине и да се родитељска и свачија друга власт у томе сасвим ограничи, тако се брак на чисто произволеније момка и девојке остави, као што и сама природа то собом доноси, и као што света црква заповеда, да супружници једно другоме произволеније имају.²⁸

Склапање брачних веза против воље супружника, недостатак љубави и слоге у таквим браковима, свађе и насиље у породицама доводили су до бежање жена из мужевљеве куће што је постало проблем који је требало решити. Зато је 6. фебруара 1857. Александар Карађорђевић, књаз Српски издао *Уредбу о поступку са женама које су од својих мужева одбегле како пре тако и после суђења*.²⁹ Уредба је налагала да нико не сме примити у своју кућу одбеглу жену, осим њених родитеља, сродника и кметове власти, па и ови су дужни да одмах а најдаље другог дана пријаве случај полицији, која и жену и мужа без одлагања упућује надлежном пароху ради мирења и даљег поступка. Уколико жена не пристаје на мирање на то је морају приморати и духовне и световне власти.

Црквене власти су такође издавале разна упутства, на пример, о мирењу бракова: *Како ће свештеници и протојереи завађене супруге саветовати и убеђивати да брак не раскидају* (упутства епископа, 17. јанура 1863.),³⁰ па тако и Архијерејски Сабор (4. јануара 1865.)³¹ о брачним мирењима привремено раздвојених супружника и дужности свештеника да стално настоји

²⁷ Исто, 44-45.

²⁸ Исто, 71.

²⁹ Међуопштински историјски архив Ваљева (МИАВ), фонд: Окружни суд Ваљево 1857, инв. бр. 5, 6-II.

³⁰ Музеј рударства и металургије, Мајданпек, Српска православна црква Св. апостола Петра и Павла, Мајданпек, архивска грађа.

³¹ Исто.

да се склони противна страна на заједнички живот при тражењу једне стране обнављања брачног сажитија, по чему су и дужни свештеници у оваквим случајевима све кушати, да се одржи светиња брака.

Брачном слогом и проблемима у породици суд се не бави само по приватној тужби, већ и на основу дојаве сеоске власти, кмета или полиције. Кметови су били дужни да обавесте полицију и окружну власт о сваком ремећењу јавног реда и угрожавању друштвеног интереса.

Друштвени интерес, складне односе унутар села и очување породице имао је у виду и суд приликом доношења пресуда, често их стављајући изнад законских одредби. Тако је у случају мужа, Обрада Јанковића из Каменице у ваљевској области, који је секиром убио своју жену (1834. г.) Српски народни суд у Крагујевцу, донео 6. априла 1834. следећу пресуду:

Сматрајући Суд Народниј на то, да је Обрад по немарности своји убијене жене већ двоје деце онако грозном смрћу изгубио (пожар), а и ово се треће запалити тело, да он у неколико минута раније кући није дошао, које кад је видио, није се задржати могао, у јарости сирјеч будући а секуру при себи имајући, већ онако спавајућу сикиром ударио и убио: пресуђује у своме под данашњим даном држаном заседању, да се Обраду 100 Ш(тапа) на један мах удари, по томе се одпусти, будући да му нема (нико) ни дете ни кућу његову надгледати.

Сам Кнез Милош Обреновић је потврђујући ову пресуду преиначио казну и смањио је за пола те је Обрад убица жене добио само 50 штапова да би, ослобођен кривице, могао да се брине о свом сину и кући и земљи.³²

Суд је, пресуђујући у брачним парницама правио разлику између мужева и жена. У случајевима када донесена пресуда битно не утиче на одржавање имање, издржавање деце и старање о кући, а кривица мушкарца је несумњиво доказана, одређује му се оштрија казна, јер суд процењује да је мушкарац „као човек разумнији од женског пола, пре него што се упустио у безакоње, могао почувствовати гнусност свога предпријатија, и увидети да је исто, и самом закону християнскому противно“.

Доказана прељуба је јак разлог за развод брака. Квалификацију прељубе, као зла које скрнави и онемогућава брак, познају и црква, и обичајно право, и правни прописи. Последице доказане прељубе биле су у обичајном праву много теже. Оне се не тичу само судбине брака, већ погађају и тело и живот прељубника, посебно жене. Судије народног суда, након утврђивања прељубе, обавезно су дозвољавале развод брака, а невином супружнику дозвољавале су да се поново венча. Супружник окривљен за блуд, по правилу, требало би да изгуби право да заснује нову брачну заједницу. Међутим, суд је одступао од строгог кажњавања прељубника, а духовним властима је препуштао да решавају брачне кризе мирешем, разводом или поновним

³² О. Гавриловић, *н. д.*, 265.

венчањем. У том смислу је и пресуда из марта 1837. године³³ коју је донео Управителни совјет, о казни за жену Илинку удату за Јована за извршени блуд са суседом Пантелијом. Том пресудом се починиоци прелјубе, Илинка и Пантелија, због разарања брака кажњавају штапом, да би се затим наложило надлежном епископу да разведе брак Илинке и Јована, а Илинку и Пантелију ради сочетанија к надлежном епископу пошаље.

Овакве одлуке које се не ослањају ни на обичајно, ни на црквено право, нити на грађански законик, одлично се уклапају у општеприхваћени став да сви чланови сеоске заједнице треба да ступе у брак и заснују породицу. На тај начин се заједница штити од многих проблема, пре свега по питању морала, али и по питањима имовинске природе.

Одступање од правних и црквених прописа, са намером да се задовоље правде а и општи интереси села, чешће је у годинама стварања државног апарата. У каснијим периодима, након увођења вишестепених судских органа (1842-1852), тежило се законским пресудама а не здраворазумским пресудама. Ипак, чак 1884. године, у документима обимне брачне парнице Димитрија Павловића против његове жене Драге, вођене у Ваљево, наилазимо на протест секретара суда, који је и својеврсни коментар рада судских органа:

Може се замислити да се доцнијим околностима заглади убиство, учињено у напраситости, може се замислити да се доцнијим околностима заглади похара, могло би се замислити и заглађење блуда између момка и девојке, али да се заглади блуд са туђом женом – то се не може замислити! Зар спајташати се са туђом женом, разорити туђу кућу и изазвати развод брака између мужа и жене – па да тим разводом брака буде кривица заглађена?

чуди се иследник и секретар на полеђини судске пресуде и додаје:

Брак би тада врло лабаво стајао, кад би се браколомство заглађивало на тај начин. Свака би тада неваљана жена сачувала се од одговорности, која је по кривичном закону очекује и сваки би нарушиоц брака лако се заштитио од те одговорности.³⁴

Наведени примери у тамном светлу приказују породичне и брачне прилике Србије 19. века. У којој мери су били заступљени, а у којој мери су патријархално село и породица идеализовани – тешко је тврдити. Чињеница је пак, да постоји обиље списа који показују да су у ослобођеној и, како кажу, „подивљалој“ Србији – десетинама година, са великим напорима сузбијани самовољни разводи бракова, невенчани бракови, чедоморство, прелјуба, сукоби у породици. Прописима, наредбама и саветима отклањани су превентивно узроци који брачну заједницу чине несигурном, а преступници су кажњавани мање-више оштрим мерама.

³³ Исто, 281.

³⁴ МИАВ, фонд: Окружни суд Ваљево, 1884, Ф20-2.211/884.

Власт је покушавала да законима, уредбама, правилима, наредбама и саветима реши најшире заступљене проблеме. Проблеми о којима је до сада било речи: отмице, чедоморства, брачне неслоге и распад брака, излазе из оквира устаљеног модела патријархалног села. Међутим, то су ипак проблеми који су присутни у друштвеној заједници, а не ретки, спорадични случајеви. С тога се може рећи да тадашњи закони и уредбе поуздано одсликавају прилике у друштву.

Zorica Divac

Family and Marital Affairs in 19th Century Serbia

Key words: marriage, family, Serbia, 19th century, laws, decrees, archival sources

Ethnology, as a science, continues to dedicate very much attention to the traditional culture of Serbian 19th century villages. In the past, material culture with all of the disappearing, relic artifacts no longer in use was in the focus of the science. A large amount of data was gathered, on the population origins, migrations, beliefs, rituals, social institutions such as cooperative associations and so on. In spite of these data, ethnology today has no detailed knowledge on life of Serbian 19th century villages, especially there is a gap in our knowledge on family life in the first half of the 19th century. Family researches, such as ethnologists, sociologists and particularly those that deal with transformations, in their analyses use as a variable the so-called patriarchal-traditional model of the family. The model assumes: extended or cooperative family, stable and directed toward maintaining family ties and property; divorce is rare since the marriage itself is founded on duties toward family group and deference for a husband or father; the family is tied down to its land and family ties with male lineage are encouraged, and so on. In the first half of the 19th century, however, Serbia was the battle-field of political turmoil, rebellion fights and huge social changes and general attitude of instability, migrations, arguments, Turkish aggression, and frequent governmental changes, which brought about disturbance in patriarchal system, customs and regulations. Archival sources from the period reveal that courts were very busy dealing with cases of family and marital issues. It is evident that the regulations were put forward to enhance family solidity through marriage and family stability. Several available examples show “a dark side” of the Serbian family life of the period; today, it is not possible to establish the degree to which the family transformed itself from a patriarchal to a more liberated one.